

Л. Ф. Циганенко

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА МІСТА ТУЧКОВА ТА ФОРТЕЦІ ІЗМАЇЛ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

На основі формулярних списків, статистичних відомостей і журналів обліку домовласників м. Тучкова та фортеці Ізмаїл (що зберігаються в місцевому архіві), визначено чисельність дворянства, його динаміку в першій третині ХІХ ст.

Ключові слова: Південна Бессарабія, Тучков, Ізмаїл, дворянство, nobilitaція

Серед чисельних соціальних груп, верств і класів, які відіграли важливу роль в історії Російської імперії, одне з основних місць належить дворянству. Маючи фінансову незалежність, володіючи певними важелями політичного впливу, протягом ХVІІІ–ХІХ ст. дворянство було титульним станом цієї держави. Її багатогатний склад, освоєння нових територій і земель – все це сприяло суттєвим змінам у структурі означеної верстви, а в російського дворянства з'явилися свої регіональні, етнічні, конфесійні особливості. Як відомо, на початку ХІХ ст. до складу Російської імперії, зі сталою законодавчою системою та розгалуженою соціальною структурою, ввійшла Бессарабія. Активна колонізаційна політика царського уряду, щедрі роздачі землі сприяли збільшенню дворянської верстви в краї. На підставі архівних документів, які зберігаються в фондах комунальної установи «Ізмаїльський архів», ми проаналізуємо кількісний та якісний склад представників цієї верстви, на прикладі фортеці Ізмаїл та м. Тучкова у 1810–1830 рр.

До питання структури населення південноукраїнських земель Російської імперії зверталися сучасні українські дослідники О. Лебедеко, А. Тичина, А. Дізанова, С. Паламарчук, але чимало аспектів з історії означеного періоду, зокрема щодо формування місцевого дворянства, поки ще залишаються поза увагою вчених. Наша стаття покликана критично проаналізувати наявні відомості щодо кількості аристократів у краї, з'ясувавши специфіку процесів дворянської колонізації та nobilitaції.

Нагадаємо, що в ХVІ–ХVІІ ст. на березі Дунаю виникло військово укріплення, яке згодом отримало назву фортеця Ізмаїл. Поступово на території фортеці, поряд з військовими, оселялися цивільні мешканці, присутність яких сприяла процвітанню та розвитку останньої. Це були торговці, ковалі, кравці, шевці, міняли, землероби тощо. Згодом, коли територія фортеці вже не вмещувала всіх бажаючих, поряд з нею виникло однойменне передмістя, яке отримало додаткові стимули в розвитку саме на початку ХІХ ст. Зокрема 14 жовтня 1812 р. імператор Олександр І підписав указ «Про найменування побудованого перед Ізмаїлом передмістя містом Тучковим», в якому зазначалося, що перед фортецею виникло поселення, яке за своїм виглядом і розташуванням може стати новим містом: «На той час в передмісті існувало понад 1500 будинків і крамниць, які належали вірменським, грецьким, українським, болгарським, єврейським переселенцям» [1, 443]. Етнічна палітра мешканців міста та фортеці була досить строкатою – тут проживали вірмени, молдавани, євреї, українці, росіяни, греки, болгари тощо. Більшість цивільного населення передмістя та фортеці в 1810–1812 рр. становили торговці, ремісники, селяни.

Детальне дослідження джерел дозволило нам знайти відомості й про перших представників шляхетної верстви, які переселилися до Південної Бессарабії на початку ХІХ ст. Це дворянин Семен Дімов (40 років), разом із дружиною Марфою (30 років), трьома сина-

ми та двома доньками [2, 65–66]. До 1810 р. родина Дімових проживала у селищі Чинига Тираспольського повіту, Херсонської губ. У цей же час відбулося переселення до Ізмаїла з Подільської губ. (м. Балта) шляхтича Івана Чинковського [2, 96–97]; з Херсонської губ. родин дворянина Митрофана Латієва [3, 48–49]; та Арсенія Мандри [3, 79–80]; з Молдавії польського шляхтича Костянтина Дегорського [4, 13–14].

Як у будь-якому нормальному місті, в Тучкові з перших років його існування місцевою адміністрацією проводився збір різноманітних статистичних відомостей. Один з архівних документів, датований жовтнем 1817 р., дає нам уявлення про рівень розвитку міста в означений час. Ця інформація допомагає співставити дані щодо різних категорій населення міста та фортеці. Так, наприкінці 1817 р. у м. Тучкові, фортеці Ізмаїл і найближчих хуторах діяли 8 церков і 2 монастирі; було 1212 дерев'яних, чамурових, кам'яних будинків і 575 землянок; працювали 97 крамниць (на території фортеці їх було 160), 104 млина та 139 питних закладів [7, 1–4]. Кількість населення міста становила 6772 особи обох статей, 663 мешкали на території фортеці, 3020 – на хуторах, що належали місту [5, 7–8]. Таким чином, у жовтні 1817 р. на цих територіях мешкали 10455 осіб.

Серед усього розмаїття етнічних груп і верств тогочасний статистик виділив невеличку підгрупу під назвою «дворяни польського стану». Представники жодної з решти етнічних груп не удостоїлися такого виокремлення. Загальна кількість польських аристократів за статистичними відомостями становила 40 осіб (0,38%), причому лише 17 польських шляхтичів мешкали в місті.

Наступні статистичні відомості датовані березнем 1818 р. За півроку населення міста та фортеці збільшилося на 1124 мешканці та склало 8559 осіб. Значний приріст населення спостерігався на хуторах, що належали місту: за півроку воно збільшилося майже на 6 тис. і становило 8929 осіб. Щодо польських аристократів, то їхня кількість за цей час не змінилася взагалі [9, 33–41]. Окрім м. Тучкова, польські шляхтичі мешкали також на хуторі дворянки Броско (8 осіб) та у селищі Кугурлуй (16 осіб) [5, 52]. Статистичні відомості за 1820 р. демонструють нам значне зростання чисельності представників дворянського стану в місті та околицях. В документах ми зустрічаємо список «дворян грецької нації» (9 родин, 31 особа) та «дворян польського стану» (12 родин, 58 осіб) [6, 7–8]. Однак більш детальне ознайомлення з відомостями щодо роду занять, кількості майна, наявністю власних будинків ставить під великий сумнів наведені цифри та статус позначених в них осіб.

Всі так звані «дворяни грецької нації» мали власні будинки, а дехто й два. Серед голів родин один був позначений як чиновник 14 класу (Костянтин Вайнуйський). Іншими словами, за існуючою на той час градацією, він мав статус особистого дворянина. Решта грецьких аристократів – Костянтин Попазолопрасін, Діорей Попандопуло-Корфіно, Костянтин Сачагло, Петро Варнаїот, Андрій Заравіно, Олександр Нестерович, Матвій Драгічевич, Іван Думан – займалися комерцією. На нашу думку, погоджуватися з віднесенням цих людей до дворянства, потрібно досить обережно. З одного боку, викликає сумніви поєднання названої сфери діяльності (комерція) та шляхетного статусу. Крім того, в наведеному переліку ми дійсно бачимо представників відомих дворянських прізвищ – Попандопуло-Корфіно, Сачаго, хоча з іншого погляду, в 1820 р. процес nobilitaції бессарабських аристократів та визнання їх належності до шляхетної верстви ще не був за-

вершеним. Комісія, що працювала в Кишиневі, з метою складання родовідної книги дворян Бессарабської губ., на той час ще не завершила свою роботу. Тому, якщо ми її можемо погодитися з визначенням, що подане в статистичних таблицях, то лише за умови визнання означених осіб як іноземних дворян.

Ситуація з «дворянами польського стану» ще більш сумнівна. По-перше, викликає здивування їх рівень життя: частина представників цієї верстви мешкали в землянках, а це не зовсім співпадає з нашими традиційними уявленнями про матеріальне забезпечення аристократів. По-друге, як для представників аристократії, польські шляхтичі займалися досить «незвичною» для них роботою. В списку «дворян польського стану» ми зустрічаємо наступну інформацію про сферу їх діяльності: Михайло Ремишевський – кушнір, Осип Границький – коваль, Йосип Блажівський – водовоз, Данило Вітаський – поденна праця [6, 8]. Тому, ймовірно за все, більшість, з внесених до зазначеного переліку осіб, не мала жодного відношення до дворянської верстви. Хоча у цьому списку є й особи, шляхетне походження яких не викликає сумніву, зокрема Ян Барановський, Олександр Петровський, Роман та Василь Помазани, в графі про сферу діяльності яких, навпроти кожного прізвища зазначено: торгівля. У Національному архіві Республіки Молдова є низка документів, які підтверджують аристократичне походження названих осіб [7, 131–174].

На, прилежних до міста й фортеці, хуторах мешкали представники ще однієї «напівшляхетної» верстви – молдавські мазили. Це були особисто вільні власники земельних ділянок, які за місцевими законами мали певні привілеї, порівняно з іншими категоріями сільського населення. Оскільки ж у Російській імперії наявність у тієї чи іншої особи власної землі автоматично означала приналежність до дворянського стану, стає зрозумілим, чому представники місцевої адміністрації записали мазилів до привілейованої категорії населення (про що свідчать документи 1810–1817 рр.). У 1817 р. на околицях міста мешкали 86 мазилів [8, 10–12]. Лише «Статут управління Бессарабською областю», затверджений урядом 29 квітня 1818 р., вніс ясність у це питання, відмовивши мазилам у шляхетному статусі й зарахувавши їх до категорії сільських мешканців, на зразок російських однодворців.

Суттєві доповнення для нашого дослідження містять відомості з «Книги реєстрації домовласників і будинків міста Тучкова та фортеці Ізмаїл для розквартирування воїнських частин» (1821 р.), на сторінках якої було виявлено «Список будинків панських та священницьких». Ми підраховували, що 1821 р. у місті та фортеці мешкали 34 представники дворянського стану. Серед інших, до списку були внесені дворяни-військовослужбовці: полковники Тиковський, Лавров, Брічагін, Попандопуло; інженер-полковник Лівов, майор Пахомов; офіцери Секпунов, Бачинський, Віланський. Згадані у цьому списку й цивільні дворяни – чиновник Іванович, поміщик Карауш, губернський секретар Буліч, присяжний повітового суду Кіреєв та ін. [9, 67–71]. Кожен, хто був включений до цього списку, мав власний будинок (іноді й не один), погребі, лавки, стайні, комори тощо. Більшість крамниць та погребів власники здавали в оренду місцевим купцям і торговцям (як правило, німцям, грекам або євреям), а в деяких будинках, окрім господарів, мешкали також квартиранти. Були серед аристократів і явні «олігархи». Так, полковник артилерії Лавров був власником п'яти будинків, стайні, 4 шинків на території м. Тучков, а на території фортеці Ізмаїл йому належали ще 2

будинки та 6 крамниць. Для порівняння, градоначальник міста, генерал-майор Сергій Тучков, на відміну від свого підлеглого, мав по одному будинку на території фортеці та міста.

Відомості за 1826 р. демонструють поступове збільшення аристократії в краї, причому це вже справді дворяни – зі своїми рангами, чинами, статусом і відповідними документами. Так, на цей час у місті мешкали дворяни Прісина, Дункогло, Сіванов; канцеляристи Порогулако, Кривчін, Нелідов, Михайлов; колезькі реєстратори Церковський, Дуров, Кусков; губернський секретар Подгурський; титулярні радники Мініюті, Шамотін, Пісаревський, Чечиков; надвірні радники Мілявський, Вардалов; комісар карантинної служби Мавракордат; майор Ізмаїльської митної застави Вейнер; підполковники Адашев, Бейдик, Шитов [10, 1–241]. Всього, за нашими підрахунками, в Тучкові й Ізмаїлі на середину 1820-х рр. мешкали 74 дворянина.

Аналіз кількісних даних щодо дворянської верстви Бессарабії наприкінці 30 – на початку 40-х рр. XIX ст. дозволяє зробити висновок, що розвиток краю відбувався у відповідності до загальноросійських тенденцій. За даними річного звіту канцелярії Ізмаїльського градоначальства та відомостей про стан народонаселення, на 1843 р. у його межах проживали 1285 дворян: 76 були спадковими (з них лише 12 мали право голосу на виборах до губернських дворянських зборів) та 1209 – особистими [11, 10–53].

Про що свідчать наведені цифри? По-перше, включення нових територій до складу Російської імперії, їх господарське, військове, адміністративне освоєння вимагало певної кількості спеціалістів, обізнаних у сфері державного управління. Тому саме на дворян (військових і цивільних) покладалися практично всі завдання державної політики. Царський уряд щедро рукою роздавав аристократам нові землі, посади, статуси, за умови переселення до Бессарабії. Поступове збільшення дворянства в регіоні є яскравим підтвердженням цієї політики. По-друге, відсутність чіткої системи законодавчого визнання місцевих звань і рангів, строката етнічна структура населення давали можливість представникам різних станів увійти до привілейованої дворянської категорії. Іноді ці претензії мали під собою підстави, але частіше були авантюрами. Пізніше губернській адміністрації та дворянській бессарабській корпорації доводилося неодноразово повертатися до питань відповідності наданих свідчень і документів, а Герольдії – відмовляти у визнанні дворянського походження, а процес цей розтягнувся майже на сто років.

1. *О именовании выстроенного перед Измаилом предместья городом Тучковым // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXXII.*
2. *Комунальна установа Ізмаїльський архів (далі – КУІА), ф. 514, он.1, спр. 2.*
3. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 4.*
4. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 5.*
5. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 12.*
6. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 33.*
7. *Національний архів Республіки Молдова, ф. 3, он. 2, спр. 214.*
8. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 33.*
9. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 36.*
10. *КУІА, ф. 514, он.1, спр. 51.*
11. *КУІА, ф. 56, он.1, спр. 585.*

Osyanenko L. Number of the Tuckov City and Izmail fortress nobility in the first third of the XIX c. On the basis of the official lists, statistics and accounting logs of the homeowners in the Tuckov city and Izmail fortress (which are stored in the local archive),

determined the number of nobility and its' dynamics in the first third of the XIX century

Key words: South Bessarabia, Tuchkov, Izmail, nobility, nobilitation

В. О. Яшин

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті робиться спроба дослідити демографічні аспекти формування єврейських громад південноукраїнського регіону, їх модернізація та виникнення, пов'язаних з цим, соціально-культурних впливів.
Ключові слова: євреї, міграція, спільнота, модернізація, реформа

Протягом століть історію нашої землі, разом з українцями, творили й інші етноси – поляки, татари, литовці, болгары, греки, серби, німці тощо. Свій слід залишив і єврейський народ, який тут, від початку перебування існував у поліетнічному середовищі, одночасно формуючи етнічну множинність. Відтак, окреслення єврейської перспективи історії краю дає нові можливості для розуміння особливостей економічних і соціальних процесів та явищ в Україні другої половини ХІХ ст. З цих позицій, дослідження шляхів, форм та чинників формування єврейських громад регіону є досить актуальним.

У рамках вітчизняної історіографічної традиції дотепер залишаються недостатньо висвітленими питання визначення міграційних шляхів формування громад півдня, кількісного наповнення міграційного потоку, більшість аспектів усього комплексу українсько-єврейських взаємин, оцінка внеску єврейства в економічний і культурний розвиток краю. Відтак, метою цієї статті є окреслення загальних демографічних і соціально-культурних аспектів формування та модернізаційного розвитку єврейських громад міст південноукраїнського регіону.

Демографічний аспект. Упродовж першої половини ХІХ ст. зростання кількості єврейського населення більшості міст краю, зокрема Катеринослава, забезпечувалося природними чинниками. Однак у другій половині століття природні чинники поступилися міграційним і єврейська громада стрімко поповнювалася за рахунок вихідців із білоруських, польських і литовських міст і містечок Шклов, Слонім, Мінськ, Могильов, Білосток, Орша, Вільно, Заславль, Радомішль, Ковно, Бобруйськ, Речиця, Шепетівка, Слуцьк тощо. Цей напрям міграції був провідним і зберігався до кінця 1880-х рр. [1, 1–193]. У бік східної частини краю міграційний потік поступово зменшувався, перетинав Дніпро вже вузьким струмком і до Слов'яносербського й Маріупольського повітів майже безслідно зникав [2; 3]. Навіть у 1914 р. частка єврейського населення Слов'яносербського повіту не перевищувала 1,7 %, обіймаючи за кількістю місце після молдавського етносу (2,4 %) [4, паг. 2, 247]. Крім того, протягом 1860–90-х рр. єврейські громади поповнював невеликий міграційний потік з півночі та північного сходу України, з міст Полтава, Переяслав, Чернігів, Чорнобиль, Київ, Тараща, Заславль [1]. Кількість єврейського населення поступово зменшувалася в напрямі із заходу на схід, різко зростаючи лише в Ростові-на-Дону, де 1863 р. становила трохи більше 2 тис. осіб, або 10 % населення міста [5, 14,39–40]. Із міркувань обмеження розселення євреїв, з 1880 р. цей регіон вже був закритий для них, а з 1887 р. – виключений зі складу межі осілости. Протягом 1860–70-х рр. прискореними темпами зросло єврейське населення Маріуполя (у 4,47

рази) та Ростова-на-Дону (у 3,23 рази) і звичайними – інших, у середньому в 1,5–1,9 раз. У 1880–90-і рр. особливо швидкими темпами збільшувалося єврейське населення промислових центрів – Катеринослава (6,15 раз), Олександрівська (5,9 раз) і Маріуполя (2,85 раз). Прошарок єврейства серед населення губернії загалом зріс з 3,16 % у 1881 р. – до 4,8 % 1897 р., а серед населення міст, відповідно, з 15,3 % до 26,6 % [6, 16,42–43зв.,83зв.–86,101; 7, 15,ХІІІ–ХVІІ,150; 8, 17,497,499].

Єврейське населення Херсонської губ. перевищувало кількість єврейства Катеринославіщини. Це було пов'язано із більшою економічною привабливістю регіону, особливо, з огляду на комерційні можливості портів Одеси, Херсона, Єлисаветграда та Миколаєва. З 1857 до 1881 рр. чисельність євреїв у губернії збільшилася вчетверо (з 55 до 212 тис.), а до 1897 р. ще в півтора рази – до 339 тис. У той же час відносна частина єврейського населення в губернії з 1881 до 1897 рр. майже не змінилась: 12,7 %, проти 12,43 % [7, 19,42,78–78зв.,83зв.,89; 8, 17,497,499]. Найбільші єврейські громади були в Єлисаветграді, Херсоні, Александрії, Ананьєві, Бобринці [9, V. 2, 130].

Єврейська громада Одеси (найбільша в регіоні) утворювалася вихідцями з міст і містечок Волині, Галічини, Поділля та Білорусі [5, 65–77] та впродовж першої половини ХІХ ст. зростає з 244 осіб – до майже 15 тис. (або 17 % населення в 1850-х рр.), а 1897 р. досягла 34 % населення міста [9, V. 15, 378; 10, 62]. Демографічний чинник відіграв надзвичайно важливу роль: за рахунок мігрантів, досить швидко та кардинально змінилась вікова, професійна, освітня структура єврейського населення Одеси й навколишніх міст.

Розвиток і модернізація громад. Після ліквідації кагалів (1844 р.), євреї мали приписуватися до певної громади, де євреям дозволялося мешкання. Громада була інституціоналізована і офіційно вважалася формою суспільної (станової) організації єврейства. Невід'ємною приналежністю громади, її ідентифікуючою ознакою були інститути громади: релігійно-обрядові (синагога, молитовний будинок, поховальне братство); релігійно-освітні (талмуд-тора, хедер); соціально-благодійницькі (богядільні, безкоштовні лікарні, ідальні тощо). Тож, провідним фактором, який визначав культурний стан громад, був рівень їх інституціонального розвитку. Він залежав від економічного стану євреїв громади, що корелювався з рівнем господарського розвитку регіону загалом.

У середині ХІХ ст. окремі общини були настільки бідними, що не мали коштів навіть на утримання рабина. М. Гурович – «учений єврей при новоросійському губернаторові» (радник з єврейських питань) – тричі, за дорученням М. Анєнкова 1854 р., О. Строганова 1856 р. і П. Коцебу 1861 р., ревізував, населені євреями, міста, містечка й агроколонії генерал-губернаторства. Ревізія виявила явища глибокого економічного, культурного занепаду та повного свавілля олігархічної верхівки громад [11, 75]. Не дивно, що у зв'язі М. Гуровича зафіксовано і зростання впливу хасидизму – нової на той час народної релігійної течії, що внаслідок негідності ані владі, ані традиційній громаді, вважалася небезпечною [12, 73–78; 13, 8]. За таких умов більшість громад була не тільки не готова, а й нездатна до модернізації власними силами.

Між тим, постають питання: у чому мала бути виражена модернізація єврейської громади; які процеси слід розуміти як модернізаційні; які зміни в житті єврейської громади були модернізаційними? На наше переконання, у якості модернізаційних процесів логі-